

prof.nzw.dr hab. Hanna Żuraw

PEDAGOGIUM WSNS w Warszawie

Zapobieganie wykluczeniu społecznemu osób z niepełnosprawnością intelektualną

Wstęp

Czy tego chcemy czy nie, na naszych oczach dokonują się przemiany szeroko pojmowanej rzeczywistości społecznej, a w tym i edukacyjnej. Od pierwszego września 2011 roku, stopniowo, krok po kroku, rok po roku do polskich przedszkoli, szkół i innych placówek edukacyjnych wchodzi nowy model udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej uczniom, ich rodzicom i nauczycielom (MEN 2010, s. 9).

Uczniowie ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi mają mieć możliwość korzystania z nauki pomocy psychologiczno-pedagogicznej we wszystkich typach szkół, zgodnie z indywidualnymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi oraz predyspozycjami (art. 1 pkt 5). Realizowane mają być m.in. zasady indywidualizacji pracy z uczniem, wspierania jego samego, jego rodziny, bliżej jego nauczyciela (zasady „bliżej ucznia”, „bliżej rodzica”, „pomoc bliżej nauczyciela”), elastyczności i adekwatności działań do potrzeb ucznia, instytucjonalnego i osobowego partnerstwa na rzecz ucznia, zaufania do szkoły i nauczyciela (MEN 2010) no i oczywiście inkluzji, czy integracji.

Faktem jest likwidacja wielu szkół specjalnych, przemiany ich charakteru ze szkół życia przejście do OREW-u, a potem zmierzanie ku płatnej np. 200 PLN opiece rodzicielskiej. Przeobrażenia, o których mowa mają różny zakres, genezę, charakter. Niełatwe do przewidzenia są ich skutki. Uzasadniane różnymi względami, innymi w perspektywie oficjalnej, innymi w warstwie nieformalnej, bez liczenia się z długofalowymi skutkami społecznymi (pogłębiającym się wykluczeniem społecznym, utratą kompetencji) wchodzi w życie bez przekonujących dowodów naukowych (poza wyliczeniem kosztów ekonomicznych). Afirmowane „włączenie” implikuje wejście ludzi niepełnosprawnych intelektualnie w świat podzielony ze swoistym systemem wartości, stworzony przez

pełnosprawnych dla niektórych pełnosprawnych – świat, w którym pogłębiają się dysonanse i zagrożenia. W szczególności są nań narażeni ludzie, których sama natura dysfunkcji, a także w wielu przypadkach, cechy sytuacji życiowej lokalizują na obrzeżach. Do takich należą osoby z niską normą intelektualną (II. 70 pkt) oraz osoby ze zdiagnozowaną niepełnosprawnością umysłową.

Niniejsze opracowanie prezentuje cechy życia w dobie współczesności z uwzględnieniem kwestii swojskości-obcości osób z niepełnosprawnością intelektualną. Opisuję ich zagrożenia, słabości i mocne strony. Wskazuję ogólne dyrektywy postępowania pedagogicznego i opiekuńczego. Sięgam do tradycji polskiej szkoły rehabilitacji, wizji optymalizacji działania opieki społecznej. Przedstawiam zadania w pracy z osobą niepełnosprawną i jej rodziną. Czynię to w poczuciu realizmu, a nie krytykanctwa, czy absolutyzującej afirmacji siły i mocnych stron.

Ekonomizacja jako cecha życia

Każda epoka ma własny porządek i ład, jak kiedyś śpiewał Bułat Okudźawa, dla każdej z nich można wymyślić specyficzną nazwę lub zastosować już znaną. Jednym z centralnych pojęć opisujących współczesne społeczeństwa jest ekonomizacja (Bauman, Marody, Giza-Poleszczuk i Marody, Lash, Giddens). Stała się podstawą organizacji i działań zbiorowości ludzkich. Prowadzi ona do znaczącego spolaryzowania społeczeństw. Narastające nierówności wynikające z nierównomiernej dystrybucji środków finansowych przekładają się na bariery integracji i będące ich konsekwencją problemy społeczne wynikające z wykluczenia. Kierowanie się wyłącznie przesłankami natury finansowej zakłada minimalizowanie kosztów związanych z polityką społeczną, z różnymi działaniami skierowanymi ku ludziom słabszym. Implikuje eliminację poczynań kosztochłonnych, Oficjalnie mówi się o lepszym wykorzystaniu sił ludzkich, środków, instytucji, budynków. Poczynania owe ubrane są niejednokrotnie w eleganckie i łamiące serce sformułowania o wyrównywaniu szans i pożytkach z bycia razem w placówkach edukacyjnych o typie ogólnodostępnym, czy integracyjnym.

W praktyce, przy braku środków np. gmina może odstąpić od zasady wspomagania ucznia ze specjalnymi potrzebami lub znacznie ograniczyć świadczone mu wsparcie. Uzyskana w ten sposób minimalna pomoc będzie niewspółmierna wobec edukacji w dawnej szkole życia (50 tys. złotych rocznie na ucznia), czy w przedszkolu specjalnym ale koszty pieniężne będą niższe.

O kosztach ludzkich na razie nie ma mowy, podobnie jak o etyce w biznesie. Nieprzemyślane ingerencje w system edukacji utrwalają podziały społeczne biegnące wzdłuż różnych linii demarkacyjnych. (Domański, Palska, Siciński, Tarkowska, Tyszka). Bogatsi stają jeszcze zamożniejsi ubóstwem biedaków, którzy popadają zaklęty krąg ubóstwa i zostają ludźmi zbędnymi skazanymi na wykluczenie społeczne.

Wielokontekstowość zjawiska wykluczenia społecznego i sposoby jego ograniczania

Pojęcie *wykluczenia społecznego*, jak i sam problem, który oznacza, znacznie zyskał na popularności w ostatnich 10 latach. Zastąpiło wprowadzone wcześniej konstrukty pojęciowe *ubóstwa* lub *podklasy (underclass)*. Obecnie termin *wykluczenia społecznego* obejmuje rodzaj sytuacji, w których członek społeczeństwa nie jest w stanie normalnie uczestniczyć w działaniach obywateli. Może mieć wymiar jednostkowy lub grupowy. Może dotyczyć całości życia lub określonych jego segmentów (praca, edukacja, konsumpcja). Może być analizowane w perspektywie procesualnej jak i statycznej. Jest obiektem badań w naukach społecznych, ekonomicznych, prawnych, pedagogicznych. Jest opozycją wobec zintegrowania, scalenia, włączenia.

Pod określeniem „wykluczenie społeczne” rozumie się najczęściej sytuację, kiedy pewna grupa staje się w jakimś stopniu niezdolna do uczestnictwa w ważnych aspektach życia społecznego, doświadcza ubóstwa i deprivacji oraz nie może korzystać ze swoich praw (Gaś).

Ostatecznie definicja wykluczenia społecznego przyjęta w dokumencie „Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski” precyzuje, że to: *brak lub ograniczenie możliwości uczestnictwa, wpływu i korzystania z podstawowych instytucji publicznych i rynków, które powinny być dostępne dla wszystkich* (Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski,

2003, s. 23). Jest więc to zjawisko wielowymiarowe oznaczające niemożność uczestniczenia nie tylko w życiu gospodarczym ale i politycznym i przede wszystkim kulturowym. To brak dostępu do zasobów, instytucji i dóbr, ograniczenie praw społecznych i deprywacja potrzeb.

Wyróżnia się też cztery podstawowe wymiary wykluczenia społecznego (za: Grotowska-Leder)

- wyłączenie z aktywności zawodowej (bezrobocie, niepełnosprawność),
- wyłączenie z konsumpcji (ubóstwo),
- wyłączenie z mechanizmów wpływu i władzy (marginalizacja kulturowa i polityczna),
- wyłączenie ze społeczności (samotność).

Ważnym elementem wyjaśniającym zjawisko wykluczenia jest identyfikowanie zasadniczych kwestii odpowiedzialnych za sytuację życiową ludzi dotkniętych tymi procesami (za: Grotowska-Leder) są to:

- czynniki biologiczne, które są zwykle pochodną ograniczenia własnych zdolności, stanu zdrowia, sprawności np. niepełnosprawni, chorzy, upośledzeni,
- czynniki rynkowe wiążące się z konkurencyjnością na rynku pracy, a także popyt i popytem na określone kategorie wykształcenia, czy zawodu, np. niskie wykształcenie, niepopularne zawody, nieodpowiednie kwalifikacje,
- czynniki kulturowe wynikające z odmiennych wzorców, obyczajów, wartości i przekonań np. mniejszości religijne, etniczne.

Wykluczenie społeczne oznacza nakładanie się kilku wymiarów marginalizacji. Jest to brak możliwości podjęcia, nie ze swojej woli, społecznie akceptowanej, zwyczajowej drogi życiowej lub wypadaniu z niej. Dotyczy osób, rodzin lub grup ludności, które posiadają jedną lub więcej cech konstytutywnych:

- brak dostępu do odpowiednich instytucji pozwalających na wyposażenie w kapitał,
- życiowy jego rozwój i pomnażanie, co występuje np. w wyniku niedorozwoju tych instytucji spowodowanego brakiem priorytetów, brakiem środków publicznych, niską efektywnością funkcjonowania,
- brak kapitału życiowego umożliwiającego utrzymanie pozycji społecznej,

- odpowiedni poziom kwalifikacji, wejście na rynek pracy lub założenie rodziny, co dodatkowo utrudnia dostosowywanie się do zmieniających się warunków społecznych i ekonomicznych;
- doświadczanie niszczącego działania innych osób, np.: przemocy, szantażu, indoktrynacji, doświadczanie przejawów dyskryminacji wynikających ze źle funkcjonującego ustawodawstwa, kulturowych uprzedzeń oraz stereotypów,
- dotknięcie niekorzystnymi procesami społecznymi, wynikającymi z masowych i dynamicznych zmian rozwojowych, np. deindustrializacji, kryzysów, gwałtownego upadku branż czy regionów,
- posiadanie cech utrudniających korzystanie z powszechnych zasobów społecznych z powodu niesprawności, uzależnienia, długotrwałej choroby albo innych cech indywidualnych,
- życie w niekorzystnych warunkach ekonomicznych (ubóstwo materialne),
- wykluczenie; zerwanie więzi z resztą społeczeństwa; zjawisko wielowymiarowe, trwałe i wzmocnione przez degradację zbiorowych zasobów materialnych, kulturowych i niekorzystną sytuację.

Wykluczenie społeczne jest więc niewątpliwie pojęciem niejednorodnym, obejmującym złożoną, zmienną klasę zjawisk. Zbiorowość osób wykluczonych jest zróżnicowana zarówno zewnętrznie, jak i wewnętrznie. W przypadku tego zjawiska mamy do czynienia z kilkoma nakładającymi się wymiarami wykluczenia społecznego. Osobami i grupami szczególnie narażonymi na wykluczenie społeczne są więc: bezdomni, członkowie mniejszości narodowych, członkowie mniejszości etnicznych (np. członkowie społeczności romskiej), długotrwale bezrobotni, dzieci i młodzież ze środowisk zaniedbanych, dzieci wychowujące się poza rodziną, imigranci, kobiety pozostające poza rynkiem pracy, kobiety samotnie wychowujące dzieci, niepełnosprawni, ofiary patologii życia rodzinnego, osoby chore psychicznie, osoby o niskich kwalifikacjach zawodowych, osoby opuszczające zakłady karne/poprawcze, osoby żyjące w bardzo trudnych warunkach mieszkaniowych.

Wydaje się, że ludzie z niepełnosprawnością intelektualną generują atrybuty słabości mogące ich lokalizować wśród osób przynajmniej zagrożonych wykluczeniem. Przyczyn kumulacji czynników marginalizujących upatrywać należy, moim zdaniem w:

- cechach dysfunkcji,
- społecznie konstruowanych miarach człowieczeństwa,
- cechach sytuacji życiowej,
- niedomaganiach systemu edukacji, opieki i rehabilitacji społecznej, a w tym zwłaszcza zawodowej.

Pamiętajmy, że w kręgu kultury europejskiej „swój” jest nadal istotą rodzaju męskiego, intelektualistą ceniącym wiedzę naukową, postępowcem. Cechuje go opanowanie moralne, znajomość i stosowanie manier mieszczańskich. W jego myśleniu i działaniu widoczna jest samokontrola, racjonalność i indywidualizm, wysoka ocena piękna i porządku. I co ważne, jest to człowiek zdrowy i sprawny (Barnes i Mercer 2008, Heathertorn i in., 2008).

Kim jest zatem „inny”? Jest opozycją wobec przedstawionej wizji Europejczyka (zarazem swego rodzaju idealnego człowieka). Wyposaża się go w cechy ponadnaturalne oraz wynikające z instynktów, we właściwości budzące sprzeczne nastawienia – w cechy rodzące i przerażenie, i fascynację. „Obcy” jest więc obdarzony nadmierną seksualnością, emocjonalnością, prymitywną mentalnością, duchowością. Kojarzy się z magią, animizmem i zwierzęcym erotyzmem (Fanon 1992). Obcy może budzić podziw z powodu posiadania zdolności zaliczanych do sfery tabu (ukrywanych i chronionych) oraz zdolności artystycznych, duchowych, erotycznych. Zarazem obcy wzbudza poczucie zagrożenia, gdyż jego atrybuty kwestionują onnipotencję nauki i racjonalności. Pokazują inne systemy wartości. Podważają *status quo* i wywołują lęk przed chaosem w kulturze Zachodu. Egzotyka „innego” zagraża intelektowi, moralności, a także porządkowi wielbionemu w zachodnim prawie (Joffe, cyt. za: Sztompka, 2008). Kiedyś poszczególne rasy (sic! historyczna typologia Gobineau), a dziś specyficzne rodzaje niepełnosprawności rodzą odmienne poziomy lęku i reakcje społeczne. Złuszczają niepełnosprawność intelektualną ocenianą jest jako silnie godząca w człowieczeństwo a osoby nią dotknięte są narażone społeczne odrzucenie. Rozpoczyna się

ono w rodzinie. Potem dokonuje się w szkole masowej lub integracyjnej - słabo przygotowanej do pracy z uczniem o specjalnych potrzebach (badania własne autorki). Wykluczenie społeczne pogłębia brak szans pracy.

Zapobieganie wykluczeniu społecznemu

W zasadzie wiadomo co czynić, aby zapobiegać wykluczeniu społecznemu osób słabych opracowano ogólne dyrektywy. Zawarte w nich przesłanie wiąże się z:

- traktowaniem przeciwdziałania ubóstwu i wykluczeniu jako priorytetu polityki publicznej,
- traktowaniem walki z ubóstwem i wykluczeniem nie jako domeny pomocy społecznej ale zintegrowanej polityki społecznej,
- pojmowaniem wydatków na politykę społeczną traktowanie nie jako kosztu, ale prorozwojowej inwestycji,
- zmianą alokacji nakładów na zabezpieczenie społeczne zamiast szukania oszczędności w sferze socjalnej,
- przeznaczaniem większych środków publicznych na świadczenia usługowe i rzeczowe (*benefits in kind*),
- przeznaczenie większych środków publicznych na politykę, której beneficjentami będą dzieci i rodziny z dziećmi (Szarfenberg, 2006).

W obrębie tych działań powinny mieścić się poczynania sięgające do tradycji polskiej szkoły rehabilitacji odznaczające się powszechnością, kompleksowością, wczesnym inicjowaniem i holizmem. Wyrażają one poszanowanie dla istoty ludzkiej. Liczą się z realiami życia. Odpowiadają jednostkowym usytuowaniem i potrzebom. Łączą edukację z usprawnianiem i opieką. Są nawiązaniem do wizji spójnego systemu działania służb socjalnych na rzecz wspierania ludzi słabych ale nie „zbędnych” (A. Hulek, 1993).

Szczegółowo ujmując, chodzi o poczynania systemowe na poziomie polityki społecznej państwa pozwalające na tworzenie programów całościowego planowania życia z racjonalnym spożytkowaniem zasobów ludzi niepełnosprawnych - kompetencji uzyskanych przez nich w toku edukacji i mocnych stron ich samych.

Wystarczyłoby wprowadzić w życie sposoby realizacji aktywnej polityki społecznej ujęte w **3 strategiach** już w latach 90. XX wieku i to w Polsce:

- rehabilitacji integracyjnej - Celem naczelnym jest normalizacja i równość szans możliwa poprzez: zabezpieczenie ekonomiczne, mieszkaniowe, zapewnienie środków transportu i komunikacji, edukację-stosowną do zainteresowań, zdolności, potrzeb, dostęp do pracy (zwłaszcza w obrębie otwartego rynku), ochronę życia intymnego i prywatności, posiadanie rodziny i życie w rodzinie, udział w kulturze, akceptację i szacunek ogółu. Warunkiem niezbędnym jest integracja fizyczna implikująca eliminację barier architektonicznych oraz trudniejsza integracja funkcjonalna i psychologiczna,
- edukacji rehabilitacyjnej - chodzi o dostosowanie systemu edukacji zawodowej do wymagań rynku pracy ale i do możliwości osób niepełnosprawnych (dobór pracy do człowieka), o oddziaływanie na pracodawców i na osoby niepełnosprawne, o organizację kształcenia zawodowego i oddziaływanie na ogół ludzi – kształtowanie zrozumienia potrzeby zatrudnienia człowieka niepełnosprawnego, rozwoju zatrudnienia. Pamiętać należy o tezach wykorzystania wszystkich jego zdolności.

Wyniki rehabilitacji A. Hulka według, których niepełnosprawność ma prawie zawsze charakter częściowy - należy wykrywać i rozwijać zachowane sprawności, a żadna praca nie wymaga od człowieka zawodowej są zdeterminowane wieloczynnikowo. Zależą w większej mierze od: motywacji, samozaufania, przystosowania do istniejących standardów, poziomu wykształcenia ogólnego i zawodowego, sytuacji. Sygnalizowane działania mają być uzupełnione organizacją rehabilitacji w rejonach wiejskich.

Chodzi również o **przemysłane działanie opieki społecznej (Z. Tarkowski)**. Podstawowe zasady racjonalizacji pomocy społecznej, sformułowane też w latach 90. wskazują na:

- dominację usamodzielnienia nad ochroną - ideologia *empovermentu* stosownie do właściwości jednostki,
- ograniczenie zasięgu: z pomocy ma korzystać tylko jej adresat a nie cała jego rodzina
- różnicowanie usług przy zachowaniu minimum,

- dostosowanie poziomu i zakresu usług do poziomu życia całego społeczeństwa,
- potrzebę nadzór nad rozdawnictwem
- rozwijanie form samopomocy i aktywizacja społeczeństwa (wzajemna pomoc ludzi)
- zapobieganie roszczeniowości i cwaniactwu użytkowników.

Mamy pamiętać, że pomoc społeczna kosztuje, uzależnia i izoluje. Użytkownicy rzadko są zadowoleni. Jednak jest niezbędna.

Adresatami działań z zakresu polityki społecznej, o których wyżej mowa mają być:

- same osoby niepełnosprawne,
- ich rodziny,
- nauczyciele,
- przedstawiciele opieki społecznej i pionu rehabilitacji zawodowej (nieco zapomnianego),
- lokalni decydenci i ponadlokalni konstruktorzy działań państwa.

Realizatorem wielorakich poczynań edukacyjnych, opiekuńczych i promocyjnych (np. na rynku pracy) powinien być pedagog z przygotowaniem do całościowego planowania życia i koordynowania różnorodnych działań wspierających w samodzielności w codziennym życiu, w zatrudnieniu. Byłby to odpowiednik kuratora uzupełniającego rodzinę we wprowadzaniu młodego pokolenia w dorosłe życie i w pełnienie ról w społeczeństwie dorosłych poza domem opieki. Byłby to odpowiednik pracownika pierwszego kontaktu ale działający na rzecz osoby niepełnosprawnej w środowisku otwartym-mający etat, działający transparentnie. Współdziałający z nauczycielami i wspomagający ich samych w rozwiązywaniu problemów dydaktyczno-wychowawczo-społecznych. Jego praca miałaby aspekt nie tylko kompensacyjno-ochronny ale aktywizująco-promocyjny.

Jeżeli chodzi o działania związane z edukacją, to należy realizować zasady znane od lat jak:

- dostosowanie edukacji do indywidualnych potrzeb i preferencji oraz w sposób ukierunkowany na dziecko i na rodzinę. Taki system łączy różne rodzaje opieki, edukacji i wsparcia, a charakteryzuje się tym, że wszystkie podsystemy podlegają jednolitym regulacjom dotyczącym jakości. Interesującym modelem są systemy

wychowawcze (ang. *educare*) i zajęcia integracyjne dla uczestników w różnym wieku (ang. *age-integrated services*). Mają one łączyć kilka funkcji edukacyjnych i opiekuńczych w jednej lokalnej placówce przedszkolnej, m.in. opiekę całodzienną, zabawy w grupach przedszkolnych, programy edukacji przedszkolnej, zajęcia w czasie wolnym dla małych dzieci oraz programy wspierania rodziców. Mam tu na myśli rodzaj coachingu wspierającego rodzinę i nauczyciela, a także sama osobę niepełnosprawną w takim zakresie, w jakim jest to niezbędne,

- „szkoły o zróżnicowanej ofercie usług” (ang. *broad-based schools*), „szkoły środowiskowe” (ang. *community schools*) czy „szkoły zapewniające pełny zakres usług” (ang. *fullservice schools*) (por.: Children’s Aid Society, 1997). Szkoły o zróżnicowanej ofercie – funkcjonujące w jednym budynku, z jednym zespołem kierowniczym i pionem administracyjnym – świadczą kilka „usług” dla (małych, pełno- i niepełnosprawnych) dzieci, ich rodziców i szerszej społeczności. Równocześnie prowadzą – w ramach jednej ze swych podstawowych funkcji – naukę czytania, pisania i matematyki. Oferta, która jest zharmonizowana z ofertą szkół podstawowych, obejmuje kompensacyjne programy przedszkolne i językowe (dla dzieci w wieku 3-6 lat), całodzienną, edukacyjnie ukierunkowaną opiekę (dla dzieci w wieku 0-6 lat) oraz rozszerzone programy w godzinach lekcyjnych i opiekę po godzinach lekcyjnych (dla dzieci w wieku 6-12 lat). Spójność i współpracę między osobami pracującymi w różnych pionach zapewniają okresowe zebrania z udziałem wszystkich pracowników, wspólne rozwiązywanie różnych spraw i okazjonalna wymiana kadry. Jeśli szkoły o szerokiej bazie potrafią konsekwentnie działać zgodnie z celami edukacyjnymi, łącząc intensywne programy przedszkolne – lub edukacyjną opiekę dzienną – dla małych dzieci i zajęcia prowadzone w ramach wspierania rodziny z misją edukacyjną szkoły, to ten model ma wiele wspólnego z programami łączonymi, w których osiąga się imponujące efekty długofalowe.

Konkluzja

Społeczeństwo może zatem wiele zrobić dla poprawy jakości egzystencji ludzi słabych zapewniając świadczenia rodzinne, korzystne zasady opodatkowania, świadczenia socjalne, opiekę zdrowotną, programy sprzyjające wyważeniu proporcji między pracą zawodową (matek) a życiem rodzinnym, egzekwowanie alimentów oraz co najważniejszej zapewnienie wysokiej jakości edukacji i rehabilitacji. Jej program może stymulować rozwój fizyczny i poznawczy, społeczny jak i emocjonalny – słowem zrównoważony i wielostronny i harmonijny (Wilkinson). Program taki może odmienić długofalową trajektorię życia jednostki, a przeprowadzone analizy kosztów i zysków pokazują, iż inwestycja taka zwraca się z nawiązką (Wilkinson). Etyka może zatem splatać się z ekonomią - jednak przy racjonalnym myśleniu - a nie uciekaniu w utopijne wizje według których integracja edukacyjna rozwiąże wszelkie problemy ludzi niepełnosprawnych, a rodzina poradzi sobie jako samonaprawiający się zrównoważony system.

Tabela: Szanse i ograniczenia inkluzji społecznej osób niepełnosprawnych

Zagrożenia dla osób niepełnosprawnych intelektualnie	Rodzaj zagrożenia	Szczegółowe kategorie ograniczeń funkcjonowania	Szanse	Zadania edukacji i opieki
Właściwości i doświadczenia indywidualne	Skutki dysfunkcji	* Cechy procesów poznawczych czyli mowy, pamięci, myślenia, spostrzegania, uwagi, Sztywność myślenia, myślenie konkretne Konkretyzm myślenia, większa podatność na sugestie Trudności w zrozumieniu	Kompetencje w zakresie: -porozumiewania się - poruszanie się -mniej zaburzone emocje rozwijane w toku rehabilitacji, w procesie opiekuńczym /moratoria rozwojowe wydłużone/	Diagnoza Edukacja tak długa jest to jest możliwe z kształtowaniem kompetencji społecznych /przygotowanie do pracy etc/ i adekwatnej samooceny Wspomożenie w formie treningu i asystentury

		<p>złożonych sytuacji Braki krytycyzmu Słabsza pamięć , uwaga,</p> <p>* Głębszy stopień dysfunkcji * Obecność dodatkowych dysfunkcji i schorzeń</p>		
	Właściwości jednostki nie związane z dysfunkcją	Niska samoocena lub samoocena nieadekwatna , wyczuwana bezradność, samotność, ubóstwo, brak edukacji	Adekwatna samoocena Chęć podjęcia pracy Poczucie wpływu	
Czynniki zewnętrzne	Rodzina	Nieprawidłowe moratoria rozwojowe /ich brak lub / i/ wydłużenie niekończące się Niska wydolność wychowawczo-opiekuńcza rodziny Niskie dochody, niskie wykształcenie, bezradność, niepełnosprawność intelektualna, patologie społeczne, instrumentalizacja wobec dziecka, odrzućenie, schematy i stereotypy dotyczące ról społecznych	Akceptacja Zachęta Brak patologii Wydłużenie moratorium rozwojowego Pełnosprawny partner	Edukacja długotrwała bez podlegania modom Asystentura dla rodzin /forma zależna od cech rodziny

		związanych z płcią, marginalizacja.		
	Edukacja, Poradnictwo, Zatrudnienie	Brak dostępu do edukacji, Przemoc w rodzynie i w społeczności lokalnej a w tym w przeludnionej szkole Brak rozwiązań długofalowych i systemowych Polityka pozorów Polityka pod naciskiem schematycznych mediów	Wielopłaszczyznowe ocenie i charakter więzi: Małe szkoły wiejskie, społeczności wiejskie /nieco niższe wykształcenie/ więzi bezpośrednie	Urzeczywistnienie wizji Urealnienie działań systemowych Rehabilitacja zawodowa !!! Zatrudnienie

Bibliografia:

Barnes C., Mercer G., (2008), *Niepełnosprawność*, Warszawa: Wydawnictwo Sic!

Bauman Z., (2011), *44 listy ze świata płynnej rzeczywistości*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Benedyktynowicz Z., (2000), *Portrety „obcego”. Od stereotypu do symbolu*, Kraków: Wyd. UJ.

Czapiński J., Panek T. (2004), *Diagnoza Społeczna 2004: Warunki i jakość życia Polaków*, „Vizja Press&IT”, s. 269-270.

Dykcik Wł., (1996), *Społeczeństwo wobec autonomii osób upośledzonych umysłowo*, Poznań: Wyd. UAM,

Erikson E.H., (1968 c), *Identity, youth and crisis*, New York: W. W. Norton.

Fanon F., (1992), *The Fact of Blackness*, [w:] J. Donald (red.), *Race, Culture and Difference*, London: Sage Rattansi.

Felhorska F., (1959), *Młodzież żeńska upośledzona umysłowo w życiu zawodowym, rodzinnym i szerszym kręgu społecznym*, „Szkoła Specjalna” nr 4–5.

Firkowska-Mankiewicz A., (1999), *Zdolnym być... Kariery i sukces życiowy warszawskich trzydziestolatków*, Warszawa: Wyd. IFiS PAN.

Frąckiewicz L. (red.), (2005), *Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu*, Katowice: Akademia Ekonomiczna w Katowicach, s. 11-12.

Gaś B., (2006), *Profilaktyka w szkole*, Warszawa: WSiP S.A, s. 48-49.

Giddens A., (2004), *Socjologia*, Warszawa: PWN, s. 346.

Giryński A., (1989), *Zachowania prospołeczne młodzieży lekko upośledzonej umysłowo*, Warszawa: Wydawnictwo WSPS.

Gobineau J. A., (1956), *The Moral and Intellectual Diversity of Races, with Particular Reference to Their Respective Influence in the Civil and Political History of Mankind*, Philadelphia: PA, Lippincott.

Grotowska-Leder J., K. Faliszek (red.) (2005), *Ekskluzja i inkluzja społeczna (wykluczenie społeczne)*, s. 28-29.

Heathertorn T., Kleck R., Hebl M., Hull J., (2008), *Społeczna psychologia piętna*, Warszawa: PWN.

Hulek A. (red.), (1991), *Spójny system służb socjalnych dla inwalidów i innych osób niepełnosprawnych*, Warszawa: Wyd. TWK.

Hulek A., (1978), *Podstawy rehabilitacji*, [w:] Hulek A. (red.), *Pedagogika rewalidacyjna*, Warszawa: PWN.

Kirejczyk K., (1984), *Upośledzenie umysłowe – pedagogika*, Warszawa: PWN.

Korzon A., (2006). *Edukacja niepełnosprawnych warunkiem wyrównywania ich szans w zjednoczonej Europie*, [w:] Kosakowski Cz., Krause A., Przybyliński S. (red.): *Dyskursy pedagogiki specjalnej. Między teorią i praktyką*, Olsztyn: Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Kosakowski C. (2005) *Oblicza normalizacji warunków życia osób niepełnosprawnych – wielość problemów*, w: Kosakowski C. ,Krause A./red./: *Normalizacja życia osób niepełnosprawnych*, Wyd. UWM, Olsztyn

Kościelska M. (1998), *Upośledzenie umysłowe a rozwój społeczny*, Warszawa: PWN

Kowalak T. (1998) *Marginalność i marginalizacja społeczna*, Dom Wydawniczy ELIPSA 1 s. 29.

Lepianka D. Czym jest wykluczenie społeczne? Wprowadzenie do europejskich debat na temat ekskluzji, KULTURA i SPOŁECZEŃSTWO 4/2002, s. 5-6.

Obuchowska I. (1996), O autonomii w wychowaniu niepełnosprawnych dzieci i młodzieży, (w:) Społeczeństwo wobec autonomii osób niepełnosprawnych, (red.) W. Dykcik, Poznań: Eruditus

Pisula E. (1998) Psychologiczne problemy rodziców dzieci z zaburzeniami rozwoju, Wyd. UW, Warszawa

Szarfenberg R.(2006) Marginalizacja i wykluczenie społeczne.Wyklady,Instytut Polityki Społecznej ,Uniwersytet Warszawski, Warszawa

Szumski G.(2006) Integracyjne kształcenie niepełnosprawnych, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa

Tarkowski Z.(1996): Organizacja i zarządzanie domami opieki społecznej, BPS, Warszawa

Urbańska B. (1974), Losy absolwentów zasadniczych szkół zawodowych specjalnych, Warszawa: WSiP

Wilkinson R., Pickett K.(2011): Duch równości. Tam gdzie panuje równość, wszystkim żyje się lepiej, Warszawa

Witkowski L. (2000) Rozwój i tożsamość w cyklu życia. Studium koncepcji Ericha H. Eriksona, Toruń

Wolfensberger W.: Social Role Valorisation: A Proposed New Term for the Principle of Normalization "Mental Retardation" vol. 21,s.234-239

Wolfensberger W. (1982) The definition of Normalization ,[w] Flynn R.J.;Nitsch K.E.(red.): Normalization, Social Integration and Social Services",Pro-Ed, Austin

Wyczesany J.(2009) Pedagogika upośledzonych umysłowo, Wydawnictwo „Impuls”, Kraków

Ziemska M.(1986) Postawy rodzicielskie i ich wpływ na osobowość dziecka, w: Ziemska M. /red./: Rodzina i dziecko, PWN, Warszawa